

Sectorkamerrapportage 2016

SECTORKAMER ZAKELIJKE DIENSTVERLENING EN VEILIGHEID

GEDEELD BEELD

Beste lezer,

Met deze sectorkamerrapportage wordt een nieuwe stap gezet in het verbinden van beroepsonderwijs en bedrijfsleven. Onze inzet is het verbeteren van de aansluiting van het onderwijs op de arbeidsmarkt, met resultaatgerichte afspraken over het aanbod van opleidingen.

Met feiten en cijfers ondersteunen wij bedrijfsleven en onderwijs om te komen tot een gedeeld beeld over de arbeidsmarktkansen voor mbo-gediplomeerden per beroep en over de ontwikkelingen in de beroepen.

Het opleveren van deze sectorkamerrapportage is niet het eindstation. Nu begint het pas. Deze rapportage legt de basis om – in overleg tussen bedrijfsleven en onderwijs – de knelpunten op landelijk, regionaal en (boven)sectoraal niveau op te lossen. Het document is een bijdrage aan die discussie en verdere doordenking. Wij hopen dat deze sectorkamerrapportage u inspireert hierin te investeren.

Voor jongeren, maar ook ouderen, is een goede beroepsopleiding een must als ticket voor hun toekomst op de arbeidsmarkt. De bedrijven zoeken medewerkers met een beroepsopleiding die aansluit bij de markt van die bedrijven, die overigens volop in ontwikkeling is. We wensen u toe dat u bij het lezen van deze rapportage die jongeren en bedrijven voor ogen heeft.

Met vriendelijke groet,

Gerrit Vreugdenhil

voorzitter sectorkamer Zakelijke dienstverlening en veiligheid

BANEN VOOR STUDENTEN, VAKMENSEN VOOR NEDERLAND

Deze sectorkamerrapportage is het vertrekpunt voor sectorkamer Zakelijke dienstverlening en veiligheid om afspraken te maken over acties voor onderwijs, bedrijfsleven en SBB. De sectorkamerleden kunnen mede op basis van deze rapportage gegronde keuzes maken over de ontwikkeling van kwalificatiedossiers en keuzedelen, aantal en soort benodigde leerbedrijven op korte en middellange termijn en over het opleidingsaanbod.

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inleiding	2
Trends	4
Feiten en cijfers	12
Bijlagen	20
Bronnen	23

Reikwijdte

Deze sectorkamerrapportage maakt deel uit van een set van acht sectorkamerrapportages voor de kamers:

1. Techniek en gebouwde omgeving
2. Mobiliteit, transport, logistiek en maritiem
3. Zorg, welzijn en sport
4. Handel
5. Ict en creatieve industrie
6. Voedsel, groen en gastvrijheid
7. Zakelijke dienstverlening en veiligheid
8. Specialistisch vakmanschap

Binnen elke sectorkamerrapportage wordt zo mogelijk per marktsegment informatie weergegeven. Deze rapportage biedt leden van de marktsegmenten en de sectorkamer handelingsperspectief voor de uitvoering van de wettelijke taken, zoals deze zijn opgenomen in het jaarplan 2016. Deze rapportage geeft feitelijke informatie en is daarmee een handreiking voor de leden van de sectorkamer bij hun adviezen over:

- bpv-overschotten/tekorten
- onderhoud kwalificatiedossiers, kwalificaties en keuzedelen
- macrodoelmatigheid
- vervolgonderzoek noodzakelijk om een genuanceerder inzicht te krijgen op mogelijke knelpunten in de aansluiting van onderwijs op de arbeidsmarkt.

Deze eerste sectorkamerrapportage is kort en bondig geformuleerd. Ze is gebaseerd op diepgaandere informatie. Samen met belanghebbenden wil SBB die informatie systematisch blijven verzamelen, structure-

ren, interpreteren en waarderen. Leden van de sectorkamers en marktsegmenten worden hier uitdrukkelijk bij betrokken, net als onze leerbedrijven, scholen, studenten en de adviseurs praktijkleren in het veld. Dat moet leiden tot een gedetailleerder beeld, meer regionale inkleuring en regelmatige actualisering van feiten, cijfers, trends en ontwikkelingen.

Inhoud en leeswijzer

Deze sectorkamerrapportage bestaat uit drie delen.

Het eerste deel geeft een beschrijving van trends en ontwikkelingen. Het gaat om algemene en sectorkamerspecifieke trends op de gebieden demografie, economie, sociaal-cultureel, technologie, leefomgeving en politiek-juridisch. Trends worden beschreven, voor zover deze relevant zijn voor de aansluiting beroepsonderwijs – bedrijfsleven.

Het tweede deel is een samenvatting van relevante feiten en cijfers over de thema's beroepspraktijkvorming, arbeidsmarkt en doelmatigheid en kwalificeren. De cijfers per kwalificatie en per regio vindt u op www.s-bb.nl/skrbijlage. Deze feiten en cijfers zijn op een toegankelijke wijze te benaderen.

In de bijlagen zijn opgenomen: een begrippenlijst, de lijst met marktsegmenten, kwalificatiedossiers en bijhorende kwalificaties en een overzicht van de gebruikte bronnen.

De sectorkamerrapportages zijn ingedeeld naar de herziene kwalificatiestructuur. De indeling van beroepsopleidingen in marktsegmenten en sectorkamers is leidend. Indelingen in sectoren, branches, beroepen of bedrijven die gehanteerd worden door CBS, UWV, onderzoeksbureaus of brancheorganisaties, wijken hier soms van af. Dat maakt de vergelijking van feiten en cijfers uit verschillende bronnen soms ingewikkeld.

Trends

HET BELANG VAN TRENDS EN ONTWIKKELINGEN

Maatschappelijke trends – dat zijn er misschien wel honderden of duizenden – afhankelijk van het perspectief dat je kiest. In dit deel van de sectorkamerrapportage zoomen we in op trends en ontwikkelingen die voor de aansluiting beroepsonderwijs en bedrijfsleven vragen oproepen. Dan zijn het er nog steeds veel, variërend van ontwikkelingen op het terrein van technologie en demografie tot aan sociale en economische ontwikkelingen.

In de beschrijving van de trends en ontwikkelingen staat relevantie voor de aansluiting beroepsonderwijs – bedrijfsleven steeds centraal. Wij wijzen zo specifiek mogelijk op de betekenis voor het mbo en het bedrijfsleven. Dit betekent niet dat we denken dat onderwijs en bedrijfsleven de enige actoren zijn voor wie deze trends relevant zijn.

Demografie

Nederland telt op dit moment 17 miljoen inwoners. Dit aantal groeit de komende jaren nog verder. Naar verwachting zijn er in 2040 17,8 miljoen Nederlanders. De belangrijkste oorzaken van deze bevolkingsgroei zijn de toenemende levensverwachting en migratie.

Er is sprake van ontgroening en vergrijzing; het aantal ouderen neemt toe, terwijl het aantal jongeren licht afneemt de komende jaren. Dit betekent dat de potentiële beroepsbevolking (15 tot 75 jaar) de komende decennia krimpt. De uitstroom van ouderen is groter dan de instroom van jongeren.

In schooljaar 2015-2016 volgen 475.000 studenten een mbo-opleiding. Dit aantal zal de komende jaren licht dalen: tot 470.000 in 2020 en tot 412.000 in 2030^{1, 2, 3}.

Zakelijke dienstverlening en veiligheid

Voor de sectorkamer Zakelijke dienstverlening en veiligheid (ZDV) zijn de 'bedrijfseconomische en administratieve beroepen' en de beroepsgroep 'beveiligingspersoneel' relevant, die het ROA onderscheidt⁴.

Binnen de bedrijfseconomische en administratieve beroepen is de gemiddelde leeftijd 42,7 jaar. Het aandeel jongeren (15-29) is met 17 procent lager dan gemiddeld (25 procent), en het aandeel ouderen (55-74) met 19 procent ongeveer gelijk aan het gemiddelde (18 procent).

Binnen de beroepsgroep beveiligingspersoneel is de gemiddelde leeftijd 42,9 jaar. Het aandeel jongeren is met 23 procent iets lager dan gemiddeld, en het aandeel ouderen is met 23 procent hoger dan gemiddeld.

Het aandeel vrouwen binnen de bedrijfseconomische en administratieve beroepen is met 55 procent hoger dan gemiddeld (46 procent). Het aandeel niet-westerse allochtonen wijkt met 9 procent nauwelijks af van het gemiddelde (10 procent).

Bij beveiligingspersoneel is het aandeel vrouwen met 21 procent veel lager en het aandeel niet-westerse allochtonen met 20 procent veel hoger dan gemiddeld.

Het vmbo zal qua leerlingaantal de komende jaren krimpen. Dit komt door de demografische krimp, maar ook door de afname van het deelnamepercentage op het vmbo⁵. Dit heeft gevolgen voor het aantal studenten dat een opleiding volgt die valt onder de sectorkamer Zakelijke dienstverlening en veiligheid.

Economie

De vooruitzichten voor de Nederlandse economie zijn positief⁶. Voor het eerst sinds het uitbreken van de crisis komt de economische groei in 2015 en 2016 uit boven de 2 procent. Dit komt door een stijging van de consumptie, de bedrijfsinvesteringen, de overheidsuitgaven en de export. Het verdere herstel van de huizenmarkt is een belangrijke impuls⁷.

De werkgelegenheid groeit, maar omdat ook het arbeidsaanbod toeneemt is de daling van de werkloosheid beperkt. De groei van de werkgelegenheid wordt bijna geheel gerealiseerd door de marktsector. In de meeste bedrijfssectoren zal het aantal banen groeien. Naar verwachting is de werkgelegenheidstoename het grootst bij uitzendbureaus en arbeidsbemiddeling (59.000 banen), detailhandel (11.000) en groothandel (9.000). Sectoren met de grootste krimp zijn financiële dienstverlening (-5.000 banen), onderwijs (-3.000) en openbaar bestuur (-2.000)⁷. In 2014 ontstonden in totaal ruim 750.000 vacatures. Van de circa 380.000 vacatures op mbo-niveau waren er ongeveer 140.000 geschikt voor schoolverlaters. In 2016 zal het aantal vacatures dat ontstaat naar verwachting met 6 procent groeien tot in totaal 859.000 vacatures⁷.

Economische prognoses gaan gepaard met onzekerheid. Ontwikkelingen van de wereldhandel, het mondiale financiële beleid, en de olieprijs zijn onzeker en hebben gevolgen voor de Nederlandse economie.

Zakelijke dienstverlening en veiligheid

Voor de sectorkamer Zakelijke dienstverlening en veiligheid (ZDV)

zijn de ontwikkelingen van verschillende economische sectoren relevant. Binnen de sector specialistische zakelijke diensten (waaronder rechtskundige dienstverlening, accountancy, belastingadviesing en administratie), is de inhuur afhankelijk van ontwikkelingen in inhurende sectoren. Vanwege het aantrekken van de economie is er meer vraag naar diensten, maar niet alle deelsectoren profiteren. Door verdergaande automatisering en digitalisering komt de vraag naar administratieve diensten onder druk te staan⁷. De markt voor juridische dienstverlening is ondanks de crisis de afgelopen jaren beperkt gegroeid. Met name budgetbeheer en bewindsvoering is gegroeid vanwege de toenemende schuldenproblematiek. Door het ontstaan van nieuwe vormen van dienstverlening en nieuwe prijsmodellen is er sprake van een sterke prijsconcurrentie⁸.

De werkgelegenheid binnen de financiële dienstverlening neemt sinds 2005 sterk af, met name op de lagere niveaus. De crisis heeft deze sector hard geraakt. De verwachting is, dat ook de komende jaren een verder krimp van het aantal banen zal plaatsvinden, door inkrimping en reorganisatie, maar ook door internet en digitalisering. Er komen ook nieuwe banen bij op het gebied van controle en toezicht en 'big data', bijvoorbeeld het analyseren van klantstromen. Het niveau van de nieuwe functies is vaak hoger dan de functies die verdwijnen: er is sprake van upgrading van het werk⁹.

Beveiliging behoort tot de sector verhuur en overige zakelijke diensten. Deze sector is ook afhankelijk van de ontwikkelingen in andere sectoren. Door economisch herstel wordt lichte groei van de werkgelegenheid verwacht. Door bezuinigingen blijft de werkgelegenheid binnen de overheid afnemen, zowel bij de rijksoverheid als bij lokale overheden⁷.

Binnen de economisch-administratieve beroepen hebben aan de ene kant automatisering en digitalisering, en aan de andere kant outsourcing en centralisering van administratief en secretariael werk, geleid tot een efficiëntere bedrijfsvoering en daarmee banenverlies¹⁰. Vooral binnen de marktsegmenten Office en Financiële diensten staat de werkgelegenheid daardoor onder druk, met name bij grote bedrijven en instellingen. Structurele bezuinigingen bij overheidsinstanties zetten druk op de mogelijkheden binnen het

marktsegment Juridisch. Binnen zakelijke dienstverlening en hrm is de situatie wat gunstiger. Binnen het marktsegment Orde en veiligheid stabiliseert de werkgelegenheid bij particuliere beveiliging in 2016, na jaren van krimp. Defensie heeft doorlopend behoefte aan instroom van (geschikte) jongeren, maar deze instroom blijft achter bij de behoefte. Gemeenten zijn huiverig om zelf mensen in dienst te nemen voor publieke veiligheid. Ze kunnen dit werk uitbesteden en dat is goedkoper¹¹.

Er zijn veel werklozen die voorheen een economisch-administratieve functie hadden. Vooral op middelbaar beroepsniveau is het aantal WW-uitkeringen tijdens de crisis sterk gestegen¹⁰. De werkloosheid onder schoolverlaters bij de ROA-opleidingstypes die relevant zijn voor de sectorkamer ZDV, is hoger dan de gemiddelde werkloosheid onder schoolverlaters (9 procent)¹². Voor de economisch-administratieve opleidingen is het percentage voor de niveau 2-3 opleidingen (19 tot 30 procent) veel hoger dan dat voor de niveau 4 opleidingen (13 tot 14 procent). Voor de veiligheidsopleidingen op niveau 2-3 is de gemiddelde werkloosheid onder schoolverlaters 12 procent. Gemiddeld is de werkloosheid onder schoolverlaters ongeveer twee keer zo hoog als onder de totale beroepsbevolking (5 procent), maar dat verschilt dus sterk per opleiding.

Sociaal-cultureel

Het gemiddelde opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking stijgt al jaren. De overheid zet hier ook op in om de goede economische positie in de wereldeconomie te behouden¹³. Het aantal banen voor hoogopgeleiden is gegroeid sinds de jaren tachtig en steeds meer hoger opgeleiden komen terecht in banen die voorheen door middelbaar opgeleiden werden ingevuld. Mede door deze verdringing is de werkgelegenheid voor middelbaar opgeleiden gedaald¹⁴.

De Nederlandse arbeidsmarkt verandert snel. Dit vraagt om grote flexibiliteit van de beroepsbevolking en de samenleving. De flexibilisering van de arbeidsmarkt blijkt onder andere uit de sterke toename van alle flexibele contractvormen sinds de crisis. Het aandeel werkenden met een flexibele arbeidsrelatie is toegenomen van 15 procent in 2004 naar bijna 23 procent in 2015. Het aandeel zzp'ers is in deze periode toegenomen van 8 procent naar 12 procent¹⁵.

De behoefte aan 'kenniswerkers' en 'mensenwerkers' zal toenemen terwijl de behoefte aan routinematige functies, zoals productie-werk, afneemt.

De verwachting is dat voor een goede aansluiting op de arbeidsmarkt een aantal kerncompetenties vereist is: de 21st century skills. Naast geletterdheid in de breedte, zijn dit competenties als samenwerken, creativiteit, ict-geletterdheid, communiceren, probleemoplossend vermogen, kritisch denken en sociale en culturele vaardigheden. Ook een betrokken, ondernemende en nieuwsgierige houding is in de 21ste eeuw nog steeds essentieel¹⁶. De vaardigheid om nieuwe informatie op te nemen (te blijven leren) en om zich aan te passen aan veranderende omstandigheden (te blijven vernieuwen) wordt steeds belangrijker¹³.

Zakelijke dienstverlening en veiligheid

In Nederland zijn er steeds meer banen voor zelfstandigen, waaronder zzp'ers. Het hoogste aantal zelfstandigen komt voor bij de sector specialistische zakelijke diensten, waaronder rechtskundige dienstverlening, accountancy, administratie en boekhouding vallen⁷. Binnen de zakelijke en financiële dienstverlening hebben organisaties een steeds grotere flexibele schil, bestaande uit werknemers met tijdelijke contracten en externen. De flexibele schil wordt bij een economische krimp als eerste geraakt¹⁷.

Binnen de bedrijfseconomische en administratieve beroepen is het aandeel flexibel werk met 11 procent laag ten opzichte van het gemiddelde (18 procent). Bij beveiligingspersoneel is dat aandeel met 23 procent hoger dan gemiddeld¹².

We zien qua opleidingsniveau dat er sprake van is van upgrading van kwalificatievereisten, onder andere door de verdergaande automatisering en digitalisering. Er is een hoger opleidingsniveau nodig door toenemende complexiteit en taakverbreding. De toegevoegde waarde komt steeds meer te liggen bij controlerende en adviserende werkzaamheden, en deze zijn vaak op mbo+ en hbo-niveau. Daardoor staat werkgelegenheid op de lagere mbo-niveaus onder druk. Dit speelt vooral bij grotere organisaties, waar de digitaliseringsgraad hoger is dan bij het mkb¹⁰. Het opleidings-

niveau van zittende medewerkers zal naar verwachting gaan stijgen vanwege het effect van (deels verplichte) permanente her- en bijscholing.

Binnen de bedrijfseconomische en administratieve beroepen heeft het grootste aandeel van de werkenden hbo als opleidingsachtergrond (25 procent), gevolgd door mbo niveau 4 (19 procent). Bij de beroepsgroep beveiligingspersoneel is dat respectievelijk mbo niveau 2-3 (36 procent) en mbo niveau 4 (17 procent)¹².

Door de veranderende taken zijn er andere competenties en vaardigheden nodig. Zaken als taalbeheersing, soft skills, en controle- en adviesvaardigheden worden steeds belangrijker¹⁰. Werkenden zullen continu moeten bijleren om nieuwe technologieën te kunnen blijven gebruiken en om nieuwe functies te kunnen vervullen. De werknemer van de toekomst moet wendbaar zijn en vooral uitblinken in de eigenschappen die de computer niet heeft: compassie, intuïtie, creativiteit, mensenkennis, en analytisch vermogen om data te kunnen interpreteren¹⁷.

Technologie

De technologische ontwikkelingen gaan razendsnel. Er is sprake van een vierde industriële revolutie¹⁸, met de opmars van digitalisering en robotisering. Het gaat zowel om de introductie van nieuwe technologie zoals clouddiensten, big data, 3D-printen en robotica, als om het volledig overnemen van productieprocessen door machines¹⁸ en digitalisering van complete bedrijfsprocessen en dienstverlening¹⁷.

Onzeker is wat het effect van deze steeds verdergaande technologische ontwikkelingen zal zijn op de arbeidsmarkt. Al sinds de industriële revolutie heeft de introductie van nieuwe technologie, bijvoorbeeld computers, gezorgd voor het verdwijnen van banen, maar daar stond steeds het ontstaan van minstens evenveel nieuwe banen tegenover¹⁷. In Nederland heeft de inzet van nieuwe technologieën tot dusver niet geleid tot grote aantallen ontslagen¹⁹. Wereldwijd verdwijnen de komende vijf jaar naar verwachting netto zo'n vijf miljoen banen²⁰. Door onder andere meer nieuwe toepassingen van robots en kunstmatige intelligentie gaan er in

totaal zo'n 7,1 miljoen banen verloren en worden ongeveer 2,1 miljoen nieuwe banen gecreëerd. Vooral in de zorg, de energiesector en de financiële sector gaan naar verwachting veel meer banen verdwijnen dan erbij komen. In de it-sector komen er juist banen bij.

De inzet van nieuwe technologieën heeft altijd geleid tot een andere vraag richting onderwijsinstellingen, om het onderwijs beter af te stemmen op de vraag vanuit de arbeidsmarkt¹⁹.

Zakelijke dienstverlening en veiligheid

Technologische innovatie maakt steeds verdergaande automatisering en digitalisering van economisch-administratieve taken en processen mogelijk, waardoor steeds meer routinematige taken verdwijnen. Ook in de dienstverlening neemt automatisering en digitalisering van processen steeds verder toe. De verwerking van gegevens wordt geautomatiseerd en klanten kunnen steeds vaker digitaal zaken regelen, zoals betalingen doen, verzekeringen afsluiten en mutaties doorvoeren¹⁰.

Technologie zal ook binnen de beveiliging in toenemende mate worden ingezet om de efficiency van de werkprocessen en de kwaliteit van de diensten te verhogen. Te denken valt aan een verdere ontwikkeling van systemen voor beveiliging op afstand en het uitrusten van beveiligers met mobiele hulpmiddelen en apps²¹.

De zakelijke- en financiële dienstverlener 'nieuwe stijl' richt zich op het automatiseren van taken en het outsourcen van niet-business support services en besteedt de meeste tijd en aandacht aan het verbeteren van het dienstenaanbod waarbij gebruik wordt gemaakt van digitalisering¹⁷. De vier belangrijkste gebieden waar technologie de klantervaring kan helpen verbeteren zijn: klantendatabeheer en analyse; automatisering van klantprocessen; zelfbediening; en service van de dienstverlener²².

Leefomgeving

Het klimaat verandert wereldwijd. De zeewaterspiegel blijft stijgen²³. Internationale afspraken stimuleren het gebruik van alternatieve energie en beogen een reductie van het gebruik van

fossiele brandstoffen en de emissie van schadelijke stoffen. Afvang en opslag van CO₂ gaan een grote rol spelen. Dat bevordert de ontwikkeling van nieuwe technologieën.

Milieuwetgeving en consumentenvoorkeur leiden tot hogere eisen aan productie en voedselkwaliteit. Innovaties in de mobiliteit zorgen voor zuinigere voertuigen en daardoor meer afgelegde kilometers. Tot 2030 zijn infrastructurele verbeteringen voorzien. Van de groeiende internationale in- en uitvoer profiteren vooral de luchtvaart, het railvervoer en de binnenvaart.

Duurzaamheid en schaarste blijven belangrijke thema's. De voedselvraag zal verdubbelen, tegenover een halvering van beschikbaar landbouwareaal en water²⁴. Schaarste noodzaakt tot meer recycling, efficiënter produceren en duurzaam bouwen. Ook maatschappelijk verantwoord ondernemen gaat een grotere rol spelen²⁵. Voor Nederland liggen kansen op het gebied van innovatie en export van kennis over water, duurzame chemie, logistiek en energie- en voedselproductie.

Steden groeien en ontwikkelen zich over meerdere kernen. Dat gaat samen met de schaalgrootte van voorzieningen. Dit leidt tot extra productiviteit als bedrijven en arbeidsmarkt zijn geconcentreerd. Er is een toename van het aantal huishoudens, met name eenpersoonshuishoudens. In de steden leidt dit tot een stijgende vraag naar nieuwbouw. Daarbuiten is de uitbreidingsbehoefte minder²³. Regionale verschillen zullen hierdoor voorkomen.

Zakelijke dienstverlening en veiligheid

Maatschappelijk verantwoord ondernemen en duurzaamheid zijn niet meer weg te denken. Maar de maatschappelijke aspecten van zakelijke dienstverlening zijn anders dan die in andere sectoren en leggen meer nadruk op de sociale dimensie van duurzaamheid. Omdat de milieu-impact van de dienstverlenende sector relatief klein is, wordt weleens onterecht gedacht dat duurzaamheid daardoor minder relevant is. Maar de sector krijgt in de dagelijkse praktijk met allerlei specifieke maatschappelijke vragen te maken, bijvoorbeeld op het gebied van diversiteit, kennisontwikkeling, innovatie en veiligheid. Centraal staat de toegevoegde waarde aan

stakeholders in de meest brede zin. Het gaat om de maatschappelijke relevantie van dienstverlening voor de samenleving en voor een goed draaiende economie²⁶.

Voor de veiligheidsberoepen is de relatie met leefomgeving duidelijker te leggen. Omdat de natuurlijke hulpbronnen steeds schaarser worden en steeds ongelijker verdeeld, wordt de kans op conflicten in voedsel- en waterarme regio's groter. Deze conflicten kunnen een migratie op gang brengen die aan de grenzen van Europa en binnen Europa veiligheidsproblemen opleveren. Daarnaast zal de behoefte aan conflictbeheersing door internationale (militaire) organisaties in deze regio's groter worden. Dit raakt beroepsbeoefenaars van (militaire) veiligheidsberoepen.

Politiek-juridisch

De verhoudingen tussen lokale, landelijke en Europese politiek veranderen. Gemeenten krijgen meer taken vanuit het Rijk die zij op lokaal niveau moeten uitvoeren en vormgeven. Tegelijk ontstaat meer diversiteit in het politieke landschap. Deze diversiteit aan standpunten en belangen betekent dat continuïteit in beleid op middellange termijn niet langer een vanzelfsprekendheid is. Hoe zich dat de komende jaren verder gaat ontwikkelen staat allereerst vast, en is sterk afhankelijk van de stabiliteit van regeringen en de vraag hoe het maatschappelijk middenveld zich opstelt²⁷.

Dit maakt de samenwerking tussen beroepsonderwijs en bedrijfsleven complexer. Het onderwijs verandert voortdurend als gevolg van beleidsimpulsen en maatschappelijke ontwikkelingen, waardoor de verhouding tussen de overheid en het onderwijsbestel, en vormen van regulering en zelfregulering tussen school en bedrijf steeds inzet zijn van bespreking. Ook in het bedrijfsleven voltrekken zich stevige veranderingen als gevolg van marktontwikkelingen en innovatie.

Het mbo-stelsel heeft de taak al deze ontwikkelingen op regionaal, sectoraal en landelijk niveau met elkaar te blijven verbinden zodat een optimale aansluiting kan blijven bestaan tussen het beroepsonderwijs en de arbeidsmarkt. Het Actieprogramma Focus op vakmanschap biedt hiervoor belangrijke aangrijpingspunten. Net

als de visies die ontwikkeld zijn door onderwijs (mbo2025) en door werkgevers en werknemersorganisaties.

Zakelijke dienstverlening en veiligheid

Politiek-juridische factoren als wetgeving, overheidsbeleid, invloed van de overheid op het bedrijfsleven en de mate van interventie door de overheid in de economie, raken specifieke sectoren en beroepsgroepen binnen Zakelijke dienstverlening en veiligheid, zoals bijvoorbeeld de financiële dienstverlening en de veiligheidsberoepen.

De Commissie Wijffels heeft in haar rapport (2013) belangrijke bouwstenen aangedragen voor een verdere versteviging van de Nederlandse banken. De commissie heeft veel aandacht voor de stabiliteit van de sector en het belang van concurrentie en diversiteit. Banken werden opgeroepen om in een maatschappelijk statuut vast te leggen welke rol zij binnen de samenleving willen spelen⁹. In de Wet Financieel Toezicht (Wft) en het Besluit Gedragstoezicht Financiële Ondernemingen (bgfo) is bepaald over welke diploma's een financiële dienstverlener moet beschikken om een bepaalde dienst te mogen aanbieden. Per 1 januari 2014 gelden nieuwe regels voor het onderdeel vakbekwaamheid binnen de Wft. Die regels hebben gevolgen voor iedereen die een advies- of bemiddelingsfunctie wil uitoefenen in de financiële dienstverlening⁹.

De juridisering van de samenleving heeft met name invloed op juridische beroepen. Het ministerie van Veiligheid en Justitie en de Raad voor de rechtspraak hebben het programma Kwaliteit en Innovatie rechtspraak (KEI) ontwikkeld. Aanleiding is de toename van het aanbod van online juridische dienstverlening. KEI wil de rechtspraak in Nederland digitaliseren en de rechtsgang moderniseren²⁸.

In de straf- en bestuursrechtelijke handhaving van de lokale veiligheid, leefbaarheid en de naleving van (specialistische) regels, is een belangrijke rol weggelegd voor buitengewoon opsporingsambtenaren (boa's). Het doel van het boa-beleid is om de kwaliteit van de handhaving door de boa's te borgen en te verbeteren zodat boa's deze belangrijke rol op een kwalitatief goede wijze kunnen

invullen. Het boa-bestel vormt het kader waarbinnen deze professionalisering van de boa plaatsvindt²⁹. Een verdere aanpassing van het boa-bestel staat voor de komende jaren op stapel.

Onderwijs

In schooljaar 2015-2016 volgen ruim 55.100 studenten een opleiding die valt binnen de sectorkamer Zakelijke dienstverlening en veiligheid (ZDV). Een ruime helft daarvan volgt een opleiding op niveau 4, een kwart op niveau 2 en de rest op niveau 3. Het grootste aantal studenten volgt een opleiding binnen het marktsegment Office (ruim 21.300), gevolgd door Financiële diensten (bijna 14.200), Orde en veiligheid (ruim 11.800), en Juridisch (ruim 7.800). Het aantal studenten dat een opleiding volgt binnen deze sector is de afgelopen 5 jaar geleidelijk gedaald. De grootste daling ten opzichte van 5 jaar geleden zit bij Office (-11 procent). Alleen bij Orde en veiligheid is het aantal studenten gegroeid (7 procent).

In 2015-2016 volgt ongeveer 4 procent van de studenten binnen ZDV een bbl opleiding. In 2011-2012 was het aandeel bbl nog bijna 8,5 procent. Binnen het marktsegment Orde en veiligheid is het aandeel bbl studenten het sterkst gedaald van 19 procent in 2011-2012 naar 8 procent in 2015-2016. Bij de andere marktsegmenten is het aandeel gehalveerd van 6 naar 3 procent³⁰.

In schooljaar 2014-2015 behaalden ruim 20.700 studenten hun diploma binnen ZDV. Daarvan stroomt niet iedereen de arbeidsmarkt op. Een deel stroomt binnen het mbo door en een deel gaat naar het hbo. Het aandeel gediplomeerden dat instroomt op de arbeidsmarkt verschilt soms sterk per opleiding. Gemiddeld gaat het binnen ZDV om bijna 30 procent.

Tot 2020 wordt voor de opleidingen binnen ZDV een overwegend dalende tot gelijkblijvende trend verwacht voor het aandeel gediplomeerden dat instroomt op de arbeidsmarkt.

Arbeidsmarkt

In 2014 waren er binnen ZDV ruim 23.000 vacatures geschikt voor mbo-schoolverlaters. Dat is ongeveer 60 procent van het totaal aantal mbo-vacatures binnen deze sector. Dit betekent dat voor

ongeveer 40 procent van de vacatures alleen mensen met werkervaring in aanmerking kwamen. Veruit de meeste vacatures zijn er binnen het marktsegment Office (bijna 9.800) en Financiële diensten (bijna 8.600).

Tot 2020 wordt voor de opleidingen binnen ZDV een overwegend sterk dalende tot dalende trend verwacht voor het aantal vacatures geschikt voor schoolverlaters. Voor geen enkele opleiding wordt een stijging verwacht³¹.

Perspectieven

Gemiddeld is de kans op werk voor gediplomeerde schoolverlaters die de arbeidsmarkt opstromen voldoende, in het verlengde van de gevolgde opleiding binnen Zakelijke dienstverlening en veiligheid. De beste kans is er voor de Medewerker human resource management (HRM) en de opleidingen binnen Veiligheid en vakmanschap. Die kans is matig voor de opleidingen binnen het dossier Ondersteunende administratieve beroepen en de opleidingen binnen Particuliere beveiliging³¹.

De gemiddelde kans op stage voor opleidingen binnen ZDV is voldoende. De beste kans is er voor de Medewerker human resource management (HRM) en de opleidingen binnen het dossier Financiële dienstverlening. Die kans is gering tot matig voor de opleidingen binnen het dossier Ondersteunende administratieve beroepen en de opleidingen binnen Publieke veiligheid³³.

Feiten en cijfers

HET BELANG VAN GOEDE FEITEN EN CIJFERS

Met actuele en betrouwbare feiten en cijfers over arbeidsmarkt, beroepspraktijkvorming en doelmatigheid ondersteunt SBB het overleg tussen beroepsonderwijs en bedrijfsleven. Dit deel geeft een samenvatting van enkele relevante gegevens. Deze zijn gebaseerd op erkende, gezaghebbende bronnen. De informatie is geordend naar de thema's beroepspraktijkvorming, arbeidsmarkt en doelmatigheid en kwalificeren. Per marktsegment worden gegevens getoond. In de digitale bijlage bij deze rapportage zijn gegevens tot op het niveau van kwalificatie en regio beschikbaar.

Kerngegevens mbo totaal en sectorkamer¹

	mbo totaal	sectorkamer	% mbo totaal
Aantal studenten 2015-2016	475.185	55.144	12%
Aantal studenten bol	377.711	52.861	14%
Aantal studenten bbl	97.474	2.283	2%
Aantal gediplomeerden 2014/2015	167.507	20.735	12%
Aantal gediplomeerden bol	108.639	17.978	17%
Aantal gediplomeerden extraneus	8.234	1.170	14%
Aantal gediplomeerden bbl	50.398	1.569	3%
Aantal gediplomeerden OVO	217	18	8%
Aantal dossiers	176	10	6%
Aantal kwalificaties	492	24	5%

Aantal studenten en gediplomeerden per niveau¹¹

	mbo totaal		sectorkamer	
	student	gediplomeerd	student	gediplomeerd
Niveau 2	88.900	44.999	13.538	6.255
Niveau 3	127.646	46.057	10.242	4.178
Niveau 4	246.580	64.823	31.364	10.290
Totaal	463.126	155.879	55.144	20.723

BEROEPSPRAKTIJKVORMING

Een belangrijk deel van de mbo-opleidingen bestaat uit werken en leren in de praktijk, de zogenaamde beroepspraktijkvorming (bpv). SBB staat ervoor dat studenten de beste praktijkopleiding krijgen met uitzicht op een baan en dat het bedrijfsleven nu en in de toekomst beschikt over de vakmensen die ze nodig hebben.

Aantal leerbedrijven, aandeel actief, erkenningen en bpvo's per marktsegment^{III}

Een leerbedrijf wordt actief genoemd wanneer er in het laatste schooljaar een stageplaats of leerbaan is ingevuld. Bedrijven kunnen voor meer dan één kwalificatie worden erkend. Als die in verschillende marktsegmenten vallen zijn ze bij elk daarvan meegeteld. Er zijn bedrijven waar verschillende stagiairs in een jaar hun beroepspraktijkvorming doen. Dat blijkt uit het aantal bpv-overeenkomsten (bpvo's).

Marktsegment	leerbedrijven	waarvan actief	% actief	erkenningen	bpvo's
Juridisch	7.291	3.948	54%	7.895	5.538
Financiële diensten	13.285	7.129	54%	23.697	9.754
Office	28.421	13.710	48%	50.620	17.704
Orde en veiligheid	975	702	72%	1.324	13.559

Aantal aangeboden beroepsopleidingen naar marktsegment^{IV}

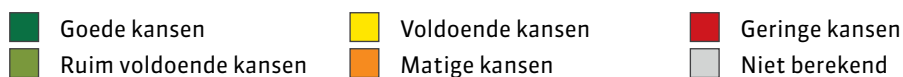
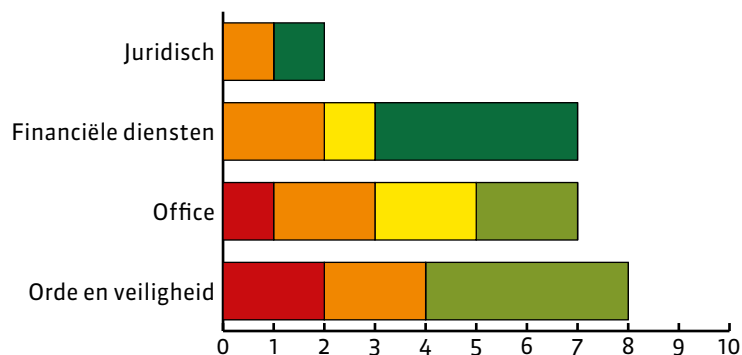
Een beroepsopleiding (kwalificatiesdossier) kan door meerdere instellingen (brin) worden aangeboden. De tabel toont het totaal aantal aangeboden beroepsopleidingen voor de sectorkamer Zakelijke dienstverlening en veiligheid per marktsegment en toont het totaal aantal aangeboden opleidingen in het mbo. Opleidingen zonder studenten worden niet meegeteld.

Marktsegment	Aangeboden
Juridisch	38
Financiële diensten	76
Office	129
Orde en veiligheid	97
Bovensectoraal	1
Totaal sectorkamer	341
Totaal mbo	2.973

Kans op stage^v

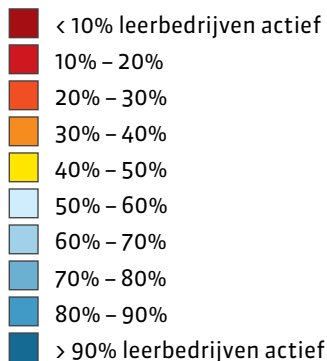
Kans op stage toont de kans op het vinden van een stage of leerbaan in 2016. Per kwalificatie en per regio is een kans op stage bepaald.

Deze grafiek toont de verdeling van de kans op stage van alle kwalificaties binnen een marktsegment (aantallen). De digitale bijlage toont perspectieven per regio en kwalificatie.

Actieve leerbedrijven per regio^{vi}

Een leerbedrijf noemen we actief als er in het afgelopen studiejaar één of meer stageplaatsen of leerbanen invuld zijn. De plattgrond toont het percentage actieve leerbedrijven in de sectorkamer Zakelijke dienstverlening en veiligheid per regio.

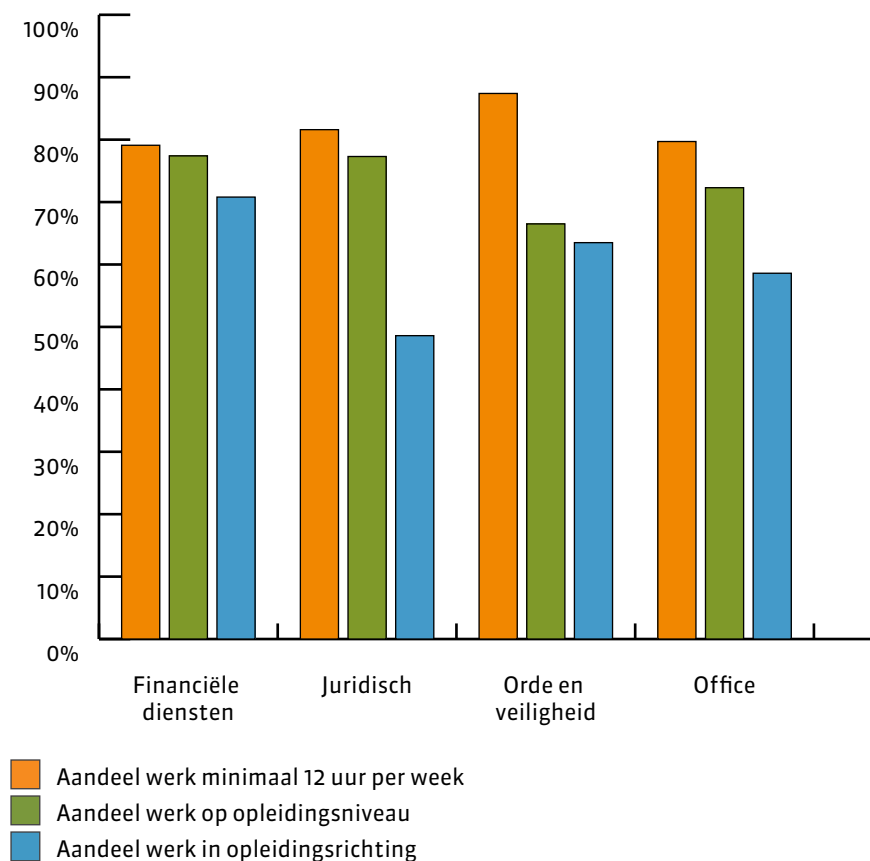

ARBEIDSMARKT EN DOELMATIGHEID

SBB concentreert zich op de aansluiting beroepsonderwijs en bedrijfsleven. SBB ontwikkelt arbeidsmarktinformatie vanuit dat perspectief. Voor studenten is het belangrijk te weten hoe de perspectieven op een baan zijn. Dit arbeidsmarkt perspectief is een van de indicatoren voor doelmatigheid. De andere indicatoren zijn het aantal afgestudeerden dat een baan vindt van minimaal 12 uur per week en het aantal afgestudeerden dat een baan op hetzelfde niveau vindt als de opleiding.

Instroom op de arbeidsmarkt^{vii}

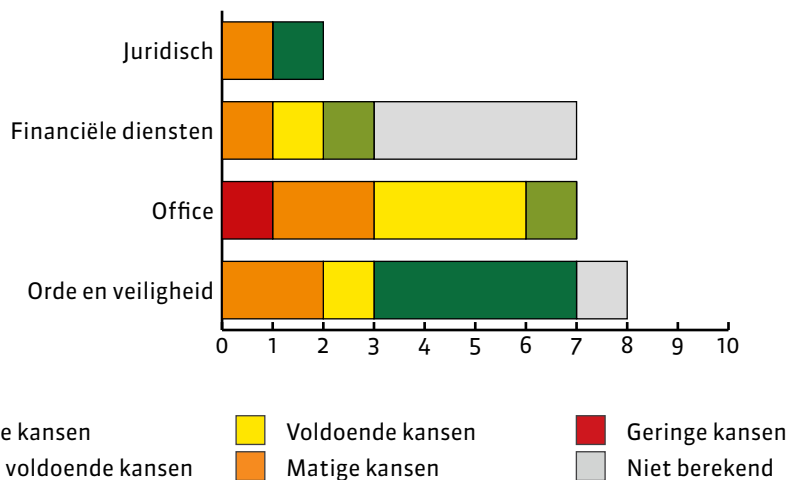
De onderstaande figuur toont welk aandeel van de recent gediplomeerden dat beschikbaar is voor werk, een baan heeft voor minimaal 12 uur per week (oranje). Van degenen met een baan van minimaal 12 uur per week wordt aangegeven welk aandeel een baan heeft op zijn opleidingsniveau (groen) en welk aandeel een baan heeft in zijn opleidingsrichting (blauw).

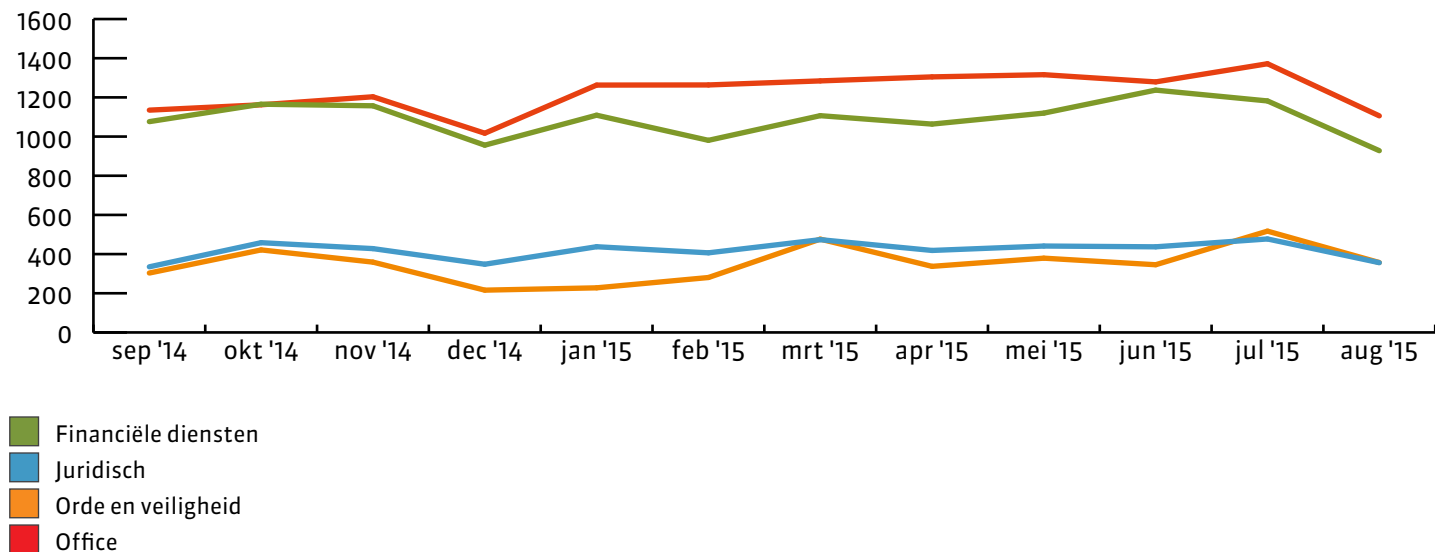
Kans op werk^{viii}

Kans op werk is een prognose van de kans op een baan in het verlengde van de opleiding voor studenten die nu aan een opleiding beginnen. Per kwalificatie en regio is de kans op werk bepaald. Deze grafiek toont de verdeling van de kans op werk van alle kwalificaties binnen een marktsegment (aantallen). Soms kan de kans op werk niet worden bepaald (i.v.m. kleine aantallen). De digitale bijlage toont perspectieven per regio en kwalificatie.

Vacatures^{ix}

De ontwikkeling van het aantal nieuwe vacatures op mbo-niveau per marktsegment.

KWALIFICEREN

Wat een mbo-student moet kennen en kunnen aan het eind van zijn opleiding ligt vast in het kwalificatiedossier. Op basis van de kwalificatiedossiers maken onderwijsinstellingen hun onderwijsprogramma's. Een mbo-opleiding bestaat uit een kwalificatie en één of meer keuzedelen. Het keuzedeel is een verrijking van de kwalificatie. Hiermee kan de student zijn vakmanschap verbreden of verdiepen. Het keuzedeel is een verplicht onderdeel binnen de mbo-opleiding.

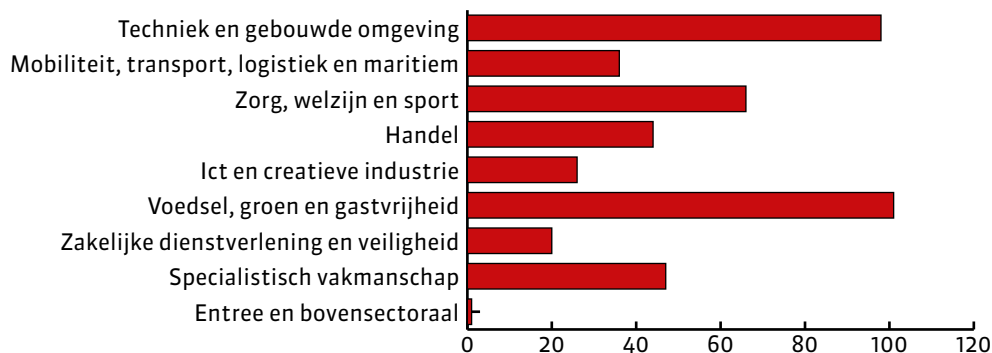
Aantal marktsegmenten, kwalificatiedossiers en kwalificaties per sectorkamer^x

Sectorkamer	marktsegmenten	kwalificatiedossiers	kwalificaties
Techniek en gebouwde omgeving	8	55	174
Mobiliteit, transport, logistiek, maritiem	6	30	78
Zorg, welzijn en sport	5	13	28
Handel	3	14	24
Ict en creatieve industrie	3	15	36
Voedsel, groen en gastvrijheid	4	24	82
Zakelijke dienstverlening en veiligheid	4	10	24
Specialistisch vakmanschap	2	14	31
Entree en bovensectoraal		5	17

Noot: het overzicht van alle marktsegmenten, kwalificatiedossiers en kwalificaties voor sectorkamer Zakelijke dienstverlening en veiligheid staat in de bijlage.

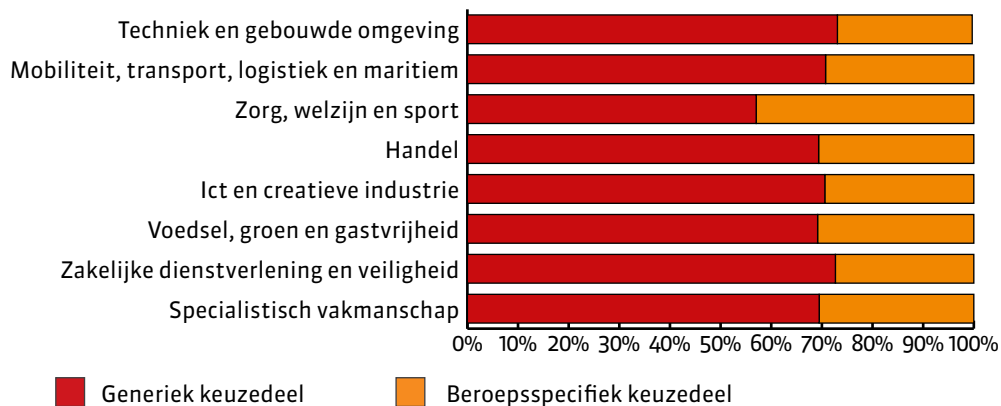
Keuzedelen^{xi}

Aan elke kwalificatie zijn keuzedelen gekoppeld. Deze grafiek toont het aantal keuzedelen waarvoor een sectorkamer penvoerder is.

Keuzedelen generiek of beroepsspecifiek^{XII}

Van de keuzedelen waarvoor een sector-kamer verantwoordelijk is, is een deel generiek en een deel beroepsspecifiek.

Bronnen van tabellen en grafieken

- I 1-cijfer MBO 2015, DUO, bewerking SBB, 2016
- II 1-cijfer MBO 2015, DUO, bewerking SBB, 2016
- III SBB, erkenningen: 1-1-2016; actief: tussen 1-8-2014 en 31-7-2015
- IV SBB, 2016
- V SBB, 2016
- VI Stagemarkt.nl, 2016
- VII ROA 2012-2014, bewerking SBB, 2016
- VIII SBB, 2016
- IX Jobfeed 2015, bewerking SBB
- X SBB, februari 2016
- XI SBB, februari 2016
- XII SBB, februari 2016

Bijlagen

Begrippenlijst

Begrip	Definitie
Aandeel vacatures geschikt voor recent gediplomeerden	Resultaat uit onderzoek onder bedrijven, op de vraag welk deel van het totale aantal ontstane vacatures in een afgelopen periode geschikt was voor recent gediplomeerden.
Actief leerbedrijf	Een leerbedrijf dat in het afgelopen studiejaar één of meer stageplaatsen of leerbanen invulde.
Arbeidsmarktregio	Regio's die door UWV zijn vastgesteld, worden onderhouden en jaarlijks gepubliceerd in de Staatscourant. Er zijn 35 arbeidsmarktregio's.
Bpvo	De afspraken tussen student, school en erkend leerbedrijf liggen vast in een praktijkovereenkomst, ook wel bekend als beroepspraktijkvormingsovereenkomst of bpv-overeenkomst.
Doelmatigheid	De aansluiting van het opleidingsaanbod op de vraag uit de arbeidsmarkt én het effectief inzetten van publieke en private middelen om de kwaliteit van het opleidingsaanbod te waarborgen.
Dossierinschrijving	Een inschrijving op het crebonummer van het kwalificatiedossier en niet op een crebonummer van een kwalificatie.
Extraneus	Ingeschreven student die geen onderwijs volgt maar wel examen doet.
Herziene kwalificatiestructuur	Het mbo werkt met nieuwe kwalificatiedossiers. Voortaan bestaat de opleiding uit een basisdeel, een profieldeel en een keuzedeel. Scholen konden de herziene kwalificatiedossiers per 1 augustus 2015 vrijwillig invoeren. Vanaf 1 augustus 2016 zijn ze verplicht.
Kans op stage	Deze indicator geeft aan of studenten gemakkelijk een stage of leerbaan vinden in de regio op basis van beschikbaarheid van het aantal stages of leerbanen bij erkende leerbedrijven.
Kans op werk	Dit is de toekomstige kans op werk in een regio voor een gediplomeerde schoolverlater op het niveau en in het verlengde van de opleiding als de student nu start met de opleiding.
Keuzedeel	In de herziene kwalificatiestructuur is er sprake van kwalificaties – die elk bestaan uit een basis en een profieldeel – en keuzedelen. Keuzedelen zijn een verrijking van de kwalificatie (basis- en profieldeel) en kunnen voor de student verbredend of verdiepend zijn of bijdragen aan een betere doorstroom naar een vervolgopleiding. Het basis-, profiel- en het keuzedeel vormen gezamenlijk de diplomagerichte beroepsopleiding.
Kwalificatie	De kwalificatie is de combinatie van het basis- en profieldeel uit het kwalificatiedossier. De kwalificatie omvat wat de beginnend beroepsbeoefenaar moet kennen en kunnen als hij gediplomeerd is en start op de arbeidsmarkt.
Kwalificatiedossier	Het kwalificatiedossier omschrijft de kwalificaties waarop onderwijs en examens worden gebaseerd. De kwalificaties bestaan elk uit een basisdeel en een profieldeel. Een kwalificatiedossier omschrijft vaak meerdere kwalificaties; dan is er sprake van een gemeenschappelijk basisdeel.
OVO	Overig onderwijs: leerweg waar geen urennorm voor geldt (alleen niet-bekostigd onderwijs).
Schooljaar	Een schooljaar duurt 12 maanden en loopt van 1 augustus tot en met 31 juli.

Kwalificaties en aantal studenten per marktsegment voor sectorkamer Zakelijke dienstverlening en veiligheid

Marktsegment/kwalificatiedossier	Kwalificatie	Niveau	Studenten
Juridisch			
Juridisch-administratieve beroepen	Dossierinschrijving	4	78
	Juridisch-administratief dienstverlener	4	6.887
	Medewerker human resource management (HRM)	4	850
Financiële diensten			
Financieel administratieve beroepen	Dossierinschrijving	3	473
	Dossierinschrijving	4	2.416
	Bedrijfsadministrateur	4	5.597
	Financieel administratief medewerker	3	3.686
Financiële dienstverlening	Junior assistent-accountant	4	961
	Adviseur Bancaire Diensten	4	1.041
	Adviseur Inkomensverzekeringen	4	0
	Adviseur Schadeverzekeringen	4	0
	Adviseur Vermogen	4	0
Office			
Bibliotheken	Bibliotheekmedewerker	4	20
Marketing, communicatie en evenementen	Dossierinschrijving	4	2.364
	Medewerker evenementenorganisatie	4	1.855
	Medewerker marketing en communicatie	4	5.182
Ondersteunende administratieve beroepen	Dossierinschrijving	2	1.046
	Medewerker (financiële) administratie	2	2.619
	Medewerker secretariaat en receptie	2	2.030
Secretariële beroepen	Dossierinschrijving	3	261
	Dossierinschrijving	4	794
	Managementassistent/directiesecretaresse	4	3.201
	Secretaresse	3	1.965
Orde en veiligheid			
Particuliere beveiliging	Dossierinschrijving	2	183
	Beveiliging	2	4.872
	Coördinator beveiliging	3	459
Publieke veiligheid	Handhaver toezicht en veiligheid	3	2.184
	Medewerker toezicht en veiligheid	2	116
Veiligheid en vakmanschap	Dossierinschrijving	2	1
	Aankomend medewerker grondoptreden	2	2.564
	Aankomend medewerker maritiem	2	107
	Aankomend onderofficier grondoptreden	3	1.285
	Aankomend onderofficier maritiem	3	47
Niet ingedeeld in een sectorkamer			
Dossierinschrijving	Entree	1	4391
Dossierinschrijving	Entree (EZ)	1	209
Entree	Assistent bouwen, wonen en onderhoud	1	625
Entree	Assistent dienstverlening en zorg	1	2173
Entree	Assistent horeca, voeding of voedingsindustrie	1	964
Entree	Assistent installatie- en constructietechniek	1	660
Entree	Assistent logistiek	1	468
Entree	Assistent mobiliteitsbranche	1	305
Entree	Assistent procestechiek	1	151

Kwalificaties en aantal studenten per marktsegment (vervolg)

Marktsegment/kwalificatiedossier	Kwalificatie	Niveau	Studenten
Entree	Assistent verkoop/retail	1	1643
Entree (EZ)	Assistent plant of (groene) leefomgeving	1	395
Entree (EZ)	Assistent logistiek (groen)	1	15
Entree (EZ)	Assistent horeca, voeding of voedingsindustrie (groen)	1	15
Entree (EZ)	Assistent verkoop/retail (groen)	1	45
Leidinggeven op basis van vakmanschap	Leidinggevende team/afdeling/project	4	22
Leidinggeven op basis van vakmanschap	Technisch Leidinggevende	4	379
Ondernemerschap op basis van vakmanschap	Vakman-ondernemer	4	17

BRONNEN

- 1 CBS, bevolkingsprognose
- 2 Planbureau voor de Leefomgeving, Pearl-model
- 3 RIVM, nationaal Kompas
- 4 Researchcentrum voor onderwijs en arbeidsmarkt – Arbeidsmarkt Informatie Systeem (AIS) tot 2020. De gegevens betreffen het gemiddelde van 2013 en 2014, over alle opleidingsniveaus.
- 5 Kamerbrief over leerling daling in het vmbo, 2015
- 6 Centraal Planbureau: Decemberraming 2015
- 7 UWV Landelijk Arbeidsmarktprognose 2016, UWV, 2016
- 8 Delta Lloyd, Brancherapport Zakelijke Dienstverlening, 2015
- 9 UWV sectorrapportage financiële dienstverlening, 2014
- 10 UWV arbeidsmarktbeschrijving administratieve beroepen, 2015
- 11 SBB Barometer, november 2015
- 12 ROA-AIS tot 2020. De gegevens betreffen het gemiddelde van 2013 en 2014.
- 13 Sociaal en Cultureel Planbureau, De sociale staat van Nederland, 2015
- 14 Centraal Planbureau, Baanpolarisatie in Nederland, 2015
- 15 CBS (2015), Statline
- 16 www.kennisnet.nl/themas/21st-century-skills/vaardigheden/benodigde-vaardigheden-voor-de-21ste-eeuw/
- 17 PWC (2015), Digitalisering en robotisering vragen om employability
- 18 Volkskrant, Vierde industriële revolutie staat voor de deur, 20 januari 2016
- 19 Rathenau Instituut, Werken aan de robotsamenleving, 2015
- 20 NRC, 'Nieuwe industriële revolutie gaat vijf miljoen banen kosten', 18 januari 2016
- 21 insights.abnamro.nl/visies-op-sector/2015/zakelijke-dienstverlening/
- 22 www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/zakelijke-dienstverlening/
- 23 Planbureau voor de Leefomgeving en het Centraal Planbureau, 'Nederland in 2030-2050: twee referentiescenario's – Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving', 2015
- 24 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 'Rijksbrede Trendverkenning, Strategieeraad Rijksbreed', 2013
- 25 www.rijksoverheid.nl, 2015
- 26 www.PWC.nl
- 27 Marc van der Meer, Het MBO naar 2025: twee verhaallijnen, 2015
- 28 Delta Lloyd, Brancherapport Zakelijke Dienstverlening, 2015
- 29 Staatscourant, 18 juni 2015
- 30 Onderwijsgegevens DUO, bewerkt door SBB
- 31 Jobfeed, bewerkt door SBB
- 32 Kans op werk, SBB (www.s-bb.nl/kans-op-werk)
- 33 Kans op stage, SBB (www.s-bb.nl/kans-op-stage)

Beroepsonderwijs en bedrijfsleven werken in SBB samen met als doel: 1) Studenten krijgen de beste praktijkopleiding met uitzicht op een baan. 2) Bedrijven beschikken nu en in de toekomst over de vakmensen die ze nodig hebben. SBB verbindt beroepsonderwijs en bedrijfsleven op sectoraal, regionaal en landelijk niveau.

Postbus 7259, 2701 AG Zoetermeer

Uitgave

© SBB, Zoetermeer, maart 2016

Redactie en vormgeving

SBB, Zoetermeer

Drukwerk

Bestenzet, Zoetermeer

Foto's

© SBB

